

„BELEVETJÜK A SAJÁT TESTÜNKET A TÖRTÉNELEMBE”

A saját és a másik test reprezentációi magyar íróknál az első világháborúban, különös tekintettel az ego-dokumentumokra¹

Ha az első világháborút az – antropológiai szempontokat is érvényesítő, tágan értelmezett – új kultúrtörténet alapján közelítjük meg, akkor különösen fontos szerepet tulajdoníthatunk a fizikai test, illetve a testi tapasztalat ábrázolásainak, hiszen a harctéri halál és sebesülés alapvetően változott meg a korábbi háborús konfliktusokkal összevetve.² Ebben a háborúban, amely pusztító erejét, a bevetett fegyvereket és a megmozgatott tömegeket tekintve nemcsak totálisnak, hanem egyúttal az első ipari jellegű háborúnak is bizonyult, a testi szenvedés a korábbi konfliktusokhoz képest tömegesebb, hosszabb és nehezebben elviselhető volt. Következésképp a hősiesség hagyományos – a testtel is kapcsolatos – esztétikája, valamint a bátorság, illetve a virtus 19. századi fogalmai nem vagy nehezen érvényesültek.

Ma már számos munka (például Joanna Bourke, Stéphane Audoin-Rouzeau) hangsúlyozza a (saját és másik) testről való elgondolások megváltozását az első világháború alatt.³ Nem ritkán maguk a kortársak is felhívták a fizikai test háborús jelentőségére a figyelmet: a hazai szerzők közül Ignotus már a háború kirobbanása után néhány héttel úgy vélte, hogy „a háború demokráciája válogatás nélkül testükben exponálja az embereket”,⁴ Kosztolányi Dezső pedig 1914 novemberében az elesett katonákra emlékezve a test történelemformáló szerepére hívta fel a figyelmet: „mint súlyt, mint fegyvert, mint utolsó érvet belevetjük a saját testünket a történelembe”.⁵

A test és a „nagy háború” összefüggéseinek másik szintje – amiről e tanulmányban csak kevéssé lesz szó – a politikai nyelv változásával kapcsolatos:

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A címbeli idézethez lásd 5. lábjegyzet.

2 Stéphane AUDOIN-ROUZEAU, *Massacres. Le corps et la guerre = Histoire du corps*, Vol. 3. (Mutations du regard. Le XXème siècle), éd. Alain CORBIN et al., Paris, Seuil, 2006, 281–320.; Stéphane AUDOIN-ROUZEAU, Annette BECKER, *Az újraírt háború*, ford. FISLI Éva, Bp., L'Harmattan, 2006.

3 A testről szóló diskurzusok – hiszen a test mindig valamilyen diskurzusba íródik bele – történetileg változó, és a 20. századi totális háborúk különösen jelentősen befolyásolták ezeket. Lásd például Joanna BOURKE, *Dismembering the Male. Men's Bodies, Britain and the Great War*, London, Reaktion Books, 1999.; AUDOIN-ROUZEAU, *Massacres. Le corps et la guerre*, i. m.

4 IGNOTUS, *Itthon*, Világ, 1914. aug. 23., 203. sz., 2.

5 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Novembre*, Világ, 1914. nov. 1., 274. sz.

a modern kirekesztő eszmeáramlatok mellett ebben a háborúban nyilvánult meg széles körben és elementárisan a 20. század első felére olyannyira jellemző, a testi metaforákkal telített közbeszéd, amely a biopolitika egyik megnyilvánulási módja, és a testtel kapcsolatos felügyelet új formáját jelentette.⁶

De miért lehet kutatási tárgy éppen az értelmiségiek teste, akik békeidőben *par excellence* gondolkodó lények, olyanok, akik elsősorban nem a testükkel, hanem az intellektusukkal, a kreativitásukkal érvényesülnek? A válaszhoz elsőként szemügyre kell vennünk a saját testhez való viszony megváltozását a modern korban: Mester Béla szerint „a 19. század embere bensőséges viszonyt alakított ki a saját testéhez”; „a bensőségesség, a személyesség és az emocionalitás jól ismert, 19. századi kibontakozásáról van itt szó a saját testre reflektáltan”.⁷ E folyamat tetőződött a 19–20. század fordulóján, többek között Kierkegaard, Schopenhauer és Nietzsche filozófiájának köszönhetően. Ez utóbbinál az emocionalitás (az érintés és az érzékek valósága) felértékelte a fizikai testet, „a test döntő fontosságú [lett] a modernitás dilemmáinak megértéséhez”.⁸ Az európai társadalmakban a vallásos világnézet megrendülésével, amely részben a kapitalista racionalitás hatására következett be, a morális korlátozások is visszaszorultak; ez természetesen a nemi szerepek rögzítettségét is oldotta. Ugyancsak fontos, hogy a 19. század során a testi prezentációval kapcsolatos holisztikus világnézet egy „egzisztenciálisabb” nézet váltotta fel, azt hirdetve, hogy az egyén – a nagyobb testi öntudat révén is – felelős saját személyisége kifejlesztéséért.⁹ Mindez tehát együttesen vezetett a test és a lélek közötti, korábban élesebb (karteziánus) határvonal megszűnéséhez, minek következtében a 19–20. század fordulóján a társadalmi szereplők (ön)reprezentációiban az emberi élet testi dimenziója hasonlóan fontos lett, mint a spirituális.¹⁰

A testkép, a testre való reflektáltság tehát egyre jelentősebb szerepet kezdett játszani az egyén megformálásában, illetve ábrázolásában már közvetlenül az első világháborút megelőző időszakban is. Mindez jól nyomon követhető például az értelmiség által buzgón használt naplókban és levelezésekben. A 19. században az értelmiséget Európa-szerte „a magas fokú és interiorizált testi tudatossággal” jellemezték, és a test fölötti kontroll túlhajtása miatt gyakran összefüggésbe hozták különféle betegségekkel, elsősorban a hi-

6 A biopolitika szó Foucault-tól származik, és bár számos dolgot jelöl, mindegyikben közös, hogy a test politizálásáról szól. (HELLER Ágnes, *Biopolitika a szabadság ellen = A történelem árnya*, szerk. GÁBOR György, RUGÁSI Gyula, Bp., Józsvöveg, 2004, 9.)

7 MESTER Béla, „*Férfias elalélás*”: *A testi funkciók metaforikus használata a 19. századi magyar közbeszédben* = M. B., *A test a társadalomban*, Bp., Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2015, 68., 69.

8 Lásd ehhez: Bryan S. TURNER, *A test elméletének újabb fejlődése = A test: Társadalmi fejlődés és kulturális teória*, ed. Mike FEATHERSTONE et al., Bp., Józsvöveg, 1997, 21., 23.

9 Mike FEATHERSTONE, *A test a fogyasztói kultúrában* = M. F. et al., *A test, i. m.*, 97. Featherstone itt Richard Sennett *A közéleti ember bukása* című művének a következtetéseire támaszkodik.

10 Lásd például Jean-Jacques COURTINE, *Introduction = Histoire du corps*, Vol. 3., (*Mutations du regard. Le XXème siècle*), i. m., 8–9.

pochondriával.¹¹ Később, a 19–20. század fordulóján, az egyre kiterjedtebb állami bürokrácia, valamint az ipari-fogyasztói társadalmakban sokasodó szellemi és adminisztratív munkaköröket – „ülő foglalkozásokat” – általában is összekapcsolták a betegségekkel.¹² Miközben az értelmiségiek a 18. század óta „a felvilágosító egészségügyi tanácsok különös címzettjei” voltak,¹³ 1900 körül már a nagyvárosi modern életformák és az ezekkel is összefüggő női emancipációs mozgalmak miatt a „túlfinomult műveltség dekadenciáját” megbélyegző biologicista megvetésnek¹⁴ lettek a céltáblái. Ennek következtében az egy évszázada már negatív kicsengéssel használt „nőieség” bélyegét is gyakran megkapták. Védekezésképpen az értelmiség, hogy az ellenkezőjét hangsúlyozza, jó fizikai erőben igyekezett ábrázolni magát. A magyar irodalmi, kulturális folyóiratokban zajló viták, valamint az értelmiségiek naplói, levelezései is utalnak e megbélyegzés elterjedtségére, és írásaik – például a sportról –, sőt bizonyos gyakorlataik is, például 1900 után egyre ritkábban ugyan, de körükben még mindig előforduló párbajok is bizonyítják, hogy a vádat tőlük telhetően cáfolni igyekeztek.¹⁵

Tanulmányomban nincs mód a fizikai és a társadalmi testtel kapcsolatos első világháborús diskurzusok és reprezentációk teljességének és komplexitásának ismertetésére; az író, illetve az értelmiségi testének hazai ábrázolásait néhány harctérre került, illetve háttországban maradt (férfi)író tapasztalatain keresztül mutatom be. Többségük „ego-dokumentumokban” – naplóban, levelezésben vagy visszaemlékezésben – rögzítette tapasztalatait, érzéseit, és szövegeikben mind a saját, mind „a külső tekintetek elé helyezett”¹⁶ test fontos szerepet tölt be.¹⁷ A megélt történelem itt különösen a megélt testi tapasztalatokban ragadható meg.

Ezek a személyes dokumentumok minden esetben „én-elbeszélések”, melyek értelmezése természetesen függ megírásuk, esetleges megjelenésük kontextusától. A harctérre került írók közül egyedül Balázs Béla valóságos naplója, valamint a nagyközönségnek szánt háborús „naplója” – esszékötete – áll rendelkezésre. Balázs azért nevezte el utóbbi művét is naplónak, mert felis-

11 MESTER Béla, *Ideggyengeség és hipochondria = Egymásba tükröződő emberképek: Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2014, 90.

12 A századfordulás amerikai aggodalmakhoz lásd például Michael S. KIMMEL, *Consuming Manhood: The Feminization of American Culture and the Recreation of the Male Body, 1832–1920 = The Male Body: Features, Destinies, Exposures*, ed. Laurence GOLDSTEIN, Ann Arbor, University of Michigan, 1994, 12–41.

13 MESTER, *Ideggyengeség és hipochondria*, i. m., 91.

14 *Uo.*, 92.

15 Lásd például TARJÁN Tamás, *Citius, altius, fortius: A Nyugat és a sport = Nyugat népe: Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerk. ANGYALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, KULCSÁR SZABÓ Ernő, TVERDOTA György, Bp., PIM, 2009, 74–87.; ADY Endre összes prózai művei (AEÖPM): *Újságcikkek, tanulmányok*, szerk. LÁNG József, VEZÉR Erzsébet, X, Bp., Akadémia, 1973, 464–498.

16 FÖLDES Györgyi, *Szövegek, testek, szövegtetek: A testírás elmélet irányai*, Helikon, 2011/1–2, 5.

17 Lásd KÖVÉR György, *Én-azonosság az ego-dokumentumokban: Napló, önéletírás, levelezés*, Soproni Szemle, 2011/3, 219–240.

merte, hogy a háború kezdete óta megnőtt az érdeklődés a háborúval kapcsolatos személyes tapasztalatok, tanúságtételek iránt. A Divéky József illusztrációival készült díszes, 1916-ban megjelent kiadvány a Kner kiadó hasonló meggyőződéséről árulkodik: „Ezt a könyvet harcos közkatona írta s a rajzokat is harcos közkatona rajzolta. A valóságban átélt élményekből született a szöveg s abból születtek a képek is. [...] A katonát, az embert mutatják póz nélkül, görögtűz nélkül.”¹⁸ Bár a „nagy háború”-ban természetesen ennél kevésbé esztétizáló naplók, feljegyzések is napvilágot láttak (gondoljunk például Franyó Zoltánra),¹⁹ Balázs szövegét mégis az úgynevezett első világháborús tanúságtévő irodalomba sorolhatjuk, hiszen a harctéren szerzett privát tapasztalatok, hatások átadására törekedett.

Míg Balázstól tehát kétféle naplóval is rendelkezünk, Nádass József sajátos megsemmisítette az akkori időszakban keletkezett személyes feljegyzéseinek nagy részét. A hátországiaktól azonban főként ilyen vagy hasonló személyes dokumentumok férhetők hozzá. A harctéren elesett Bányai esetében nekrológokban, vele kapcsolatos visszaemlékezésekben lehet nyomára lelteni a fizikai és társadalmi testével kapcsolatos leírásoknak, Nádass pedig két különböző, az első világháborútól más-más távolságra eső, és ideológiailag eltérő korszakból visszatekintve tett kísérletet a háborúban való részvétele történetének megkonstruálására, úgy, hogy önéletírásában nyilvánvalóvá tette az „önéletírói paktumot” is.²⁰ Levelezéseiket – amelyek szintén nem nélkülözik a „levélírói paktumot” – csak néhányuknál tudtam használni.

Az itt tárgyalt bevonultak közül ketten korábban is írók voltak (Balázs, Bányai), egyikük a háborús kataklizma következtében lett azzá (Nádass). Szelekciójukat (írói tevékenységük mellett) az is meghatározza, hogy mind-egyikük más-más – különböző súlyosságú és tartósságú – sebesülést szerzett a harctéren (amibe egyikük bele is halt); Balázs Béla könnyű sérülést szenvedett, Bányai Elemér elesett, Nádass József egyik lábát tőből kellett amputálni. Ez kettejüknél a saját (sebesült/deformált) és a másik test megfigyelését, elesett társuk esetében pedig a mások tekintetének kitett és annak teljességgel kiszolgáltatott test példáját jelenti.

Mellettük rátérek a hátorszáiban maradt, szintén katonakorú írók testi tapasztalatainak bemutatására is. De mindannyiuk esetében – legyenek a fronton vagy a hátorszáiban, sérültek, halottak vagy épek – a test és vele együtt a test képének megváltozását, illetve az ezekhez kapcsolódó maskulinizációs jelenségeket is elemzem, illetve az értelmiségi alakjával kapcsolatos repre-

18 BALÁZS Béla, *Lélek a háborúban: Balázs Béla honvédtizedes naplója. Divéky József rajzaival*, Gyoma, Kner, 1916 (belső borító).

19 FRANYÓ Zoltán, *A kárpáti harcokról*, Bp., Athenaeum, 1915.

20 Philippe LEJUENE, *Az önéletírói paktum; Az önéletírói paktumról 25 év múltán* = P. L., *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiából*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Bp., 2003, 17–47. és 245–261. Lásd például NÁDASS József, *Az író emberbaráti figyelmeztetés* = N. J., *Nehéz leltár*, Bp., Szépirodalmi, 1963, 5–6.

zentációkra is rákérdeszek.²¹ Írásomban tehát az értelmiségtörténeti megközelítést keresztezem a háború dzsender szempontú vizsgálatával, a test történetével foglalkozó új kultúrtörténetírás megközelítéseivel, valamint a testírás irodalomelmélet-történeti megfontolásait is figyelembe veszem.²²

Értelmiségi a harctéren: paradoxon?

A korábbi és a későbbi háborúkhöz képest is tömegesnek mondható, besorozott vagy önkéntesnek állt értelmiségiek, írók, művészek, tudósok számára is magától értetődően központi szerepet töltött be a test kérdése az első világháború idején Európa-szerte. Újabban ez az első világháborús történetírás figyelmét is felkeltette, amely az új kultúrtörténet szempontjainak köszönhetően „az értelmiséget jellemző háborús elköteleződés materiális formái” kutatásával is foglalkozni kezdett.²³ A jórészt fiatal értelmiségiek az első világháború előtti biologicista megbélyegzés szerint a szellemi tevékenységek során elhasználdott testüket vitték vásárra, amikor a frontra mentek – ami békében megvetés tárgya volt, háborúban „a politikai elköteleződés legvégsőbb formáját” jelentette.²⁴ Erre Ignotus is utalt az illúziókban leginkább gazdag 1914. augusztusi lelkesedés idején, amikor az európai értelmiség dilemmáira hívta fel a figyelmet:

„De rémítő idők ezek az intellektuálisabb számára, még ha olyan edzett is sportban s olyan verekedő fajtának fia, mint a gyengédlelkű M. [Maurice Mæterlinck]. Mindegyikünk magán figyelheti meg, mily szorongatott s habtól hányt a lelke még olyan erkölcsös helyzetben is, mint a mienk, még olyan szerencsés kezdet közepett is, ahogy a mi számunkra kezdődik a háború. Mert valóságos idegsokk észrevennie, hogy a világ rendje hirtelen átfordult, – visszafordult azzá az ősvivé, mikor ki ki annyit ért, amennyit a foga, körme, a karja ér. [...] Kiforgatódik lelkéből, érzéséből, gondolkozásából [...]. Egészen különös lelki válság ez a mai intellektuálisabb ember számára. [...] De a mai polgárember általában s kivált a mai békében nevelkedett ivadékunk a testi biztonságot [...] természetesnek találja [...]. [...] Mikor az ilyen embernek kell csülökre mennie, az kétszeres lázba ejti s tízszeres elszántsággal fűti át. Az intellektuális gőg visszájára fordul: alázatossággá a testi erő, ügyesség s áldozatkészség előtt.”²⁵

21 Lásd ehhez Stefan DUDNIK et al., *Editors' preface* = S. D. et al., *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History*, Manchester, New York, Manchester University Press, 2004.

22 Lásd például Helikon, i. m., 4–250.

23 Lásd például Christophe PROCHASSON, *14–18. Retours d'expériences*, Paris, Tallandier, 2008, 275–330.

24 Nicolas BEAUPRÉ, *Écrire en guerre, écrire la guerre : France, Allemagne 1914–1920*, Paris, CNRS, 2006, 46.

25 IGNOTUS, i. m., 1–3. (idézet:1.).

A fent ábrázolt érzést a sebesültek látványa miatt érzett lelkiismeret-furdalás csak tetézi Ignotus szerint, és szinte csak vallásos penitenciával enyhíthető: „De mikor hercegtől koldusig mindenki bevonul a rizikóba: a keresztes hadjáratok révülete szállja meg az egész társadalmat. Áldozni, fáradni, mentül alacsonyabb és szokatlanabb munkával: ez kell, ez jól esik, e nélkül megfulladna az ember. Kell idegfeszültség levezetőjének [...]”²⁶

Ignotus szavai ahhoz a háború előtt Európa-szerte, orvosoktól kezdve publicistákig sokak által osztott nézethez kapcsolódtak, amely szerint a szellemi tevékenységek idegkimerülést okoznak; ehhez társult az értelmiségiek és általában a modern életformát élő férfiak elnöiesedésével kapcsolatos aggodalom is, ami a modern társadalmakban a becsület, sőt a fájdalom terápiás hatásának felértékelődéséhez vezetett.²⁷ Sok fiatal értelmiségit az ebben az időszakban általában a fiatalokra jellemző hősiességvágyak is jellemeztek: közülük sokan a modern, fogyasztói életformáért kívántak vezekelni, és a háborútól a nemes értékek visszatérését várták.²⁸ A háború legelején számos magyar író – többek között kevésbé fiatalok is, mint például Schöpflin Aladár és Babits Mihály a Nyugatban vagy Laczkó Géza a naplójában – kalandként, illetve a feltételezett kollektív elpuhultságot ellensúlyozó jelenséggként tekintett a háborúra. Kezdetben Laczkó még a fogságot is elirigyelte barátjától, a Franciaországban internált Kuncz Aladártól: „Hogy van az, hogy eddig is elég kalandos élete most evvel a felejthetetlen kalanddal bővült, míg más szürkéből csak szürkébe kerül, mint én?”²⁹ Laczkó naplójában a fronttól távoli, ott-honi írással kapcsolatos lelkiismeret-furdalásáról is beszámolt.³⁰ Ez az írói, értelmiségi tevékenységet lefokozó és a háborús tettet felértékelő írás egy komplex diskurzusba illeszkedett a háború elején.³¹

A Nyugatban a *Tábori posta* rovat azzal a céllal indult el 1914 októberében, hogy a bevonult írók leveleit, feljegyzéseit rendszeresen megismertessék az olvasókkal, amivel kezdetben egyértelműen azt kívánták hangsúlyozni: a folyóirat írói a harctéren is helytállnak. Ezek a szövegek gyakran kitértek a saját testtel és a másik testével kapcsolatos ábrázolásokra is. Halász Gyula például egyik levelezőlapján – amit a Nyugat leközölt – a háborút a felfedező expedíciókkal és a sporttal mérte össze:

26 Uo.

27 Christopher E. FORTH, *Masculinity in the Modern West: Gender, Civilization and the Body*, Palgrave, Macmillan, 2008, 141.

28 Joshua S. GOLDSTEIN, *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 276.

29 LACZKÓ Géza naplója (szept. 19.) = „...az irodalmat úgyis megette a fene” – *Naplók az első világháború idejéből*, szerk. MOLNÁR Eszter Edina, Bp., PIM, 2015, 416–417.

30 Uo., 424.

31 BALÁZS Eszter, *Szó és cselekvés kettőssége, értelmiségellenesség, értelmiségi felelősség Magyarországon az első világháború elején*, Múltunk, 2016/2, 4–53.

„Módfelett érdekelnek a hadjárat személyes impressziói. Tetszik nekem a sportszerűsége. Friss erővel, élénk kedvvel viselem a nélkülözéseket. Alaposan kipróbálhatom most, mennyit érek testben, lélekben. Itt most nem a »fess« katonákon a sor, hanem azokon, akik messze célokért, eleven képzelőerővel szívósan ki tudnak tartani. A Scott-féle délsarki expedíció tagjainak mérhetetlen szenvedéseikhez képest afféle turista-kirándulás a mienk. Engem tehát ne féltsetek, ne sajnáljatok.”³²

Az orvosként szintén a frontra került Csáth Géza levelezésében eleinte kicsattanó egészségéről adott számot,³³ majd később, amikor már betegségek is tülesett, és sűrűn szembe kellett néznie a háború horrorjával, a háborút a komplexusait felszámoló, „a lelki egész életre szóló lelki leckéért” éltette.³⁴

Az értelmiségi testének szépirodalmi reprezentációi

A hazai irodalmi lapokban a háború első évében sorra megjelentek az ülő munkát végzők – alkalmazottak, értelmiségiek – besorozását tematizáló művek is, amelyekben szintén nagy hangsúlyt kaptak a saját és a másik test ábrázolásai a fronton és a háterszágban egyaránt: erre példa Szabó Dezsőtől *A sebesült* című elbeszélés a Nyugatban,³⁵ vagy az Új Időkben Gábor Andor folytatásban közölt, *Egy untauglich noteszából* című fiktív naplója.³⁶ Szabó tanárjelölt főhőse „jó tanuló buzgalommal ment katonának”, de igazi drámája nem a sebesülése, hanem az, hogy vissza kell térnie a civil életbe, a reménytelenségbe. Gábor főhősét, az eleinte háromszor is alkalmatlannak talált banki alkalmazottat, aki miután megszerezte magának a hón áhított eladósorban lévő lányt, és gyorsan ki is ábrándult belőle, a történet végére szintén sikeresen besorozzák.³⁷ Prototípusa a gyenge testfelépítésűnek feltételezett katonakorú hivatalnoknak (értelmiséginek), aki ezért úgy véli, a test alkalmasságánál fontosabb és „harcdöntőbb motívum”³⁸ a lélek ereje: „Lelkileg alkalmas vagyok. A lelkem erős. S tudjuk, hogy erős lélek csak erős testben lakik. Eszerint a testem is erős.”³⁹ A besorozott, magukat testileg és/vagy lelkileg erősnek gondoló, ülő munkát végzők háterszági ellenpárjai otthon maradt, lel-

32 HALÁSZ Gyula *tábori leveleiből*, Nyugat, 1914/20, 388–392.

33 Tábori postai levelezőlap Brenner Dezsőnek (1914. aug. 8. és aug. 19.) = CSÁTH Géza, *Emlékirataim a nagy évről: Háborús visszaemlékezések és levelek*, Szeged, Lazi, 2005, 128., 139.

34 Levél Brenner Dezsőnek (1914. dec. 31.) = CSÁTH, i. m., 171.

35 SZABÓ Dezső, *A sebesült (I–IV)*, Nyugat, 1914/22, 495–500.

36 GÁBOR Andor, *Egy untauglich naplója*. Folytatásban heti rendszerességgel jelent meg 1915. június vége és szeptember közepe között az Új Időkben.

37 Vágó Géza *Nagy dolog a háború!* című énekes játéka is hasonló témát jár körül: hőse egy vékonydongájú „izraelita” ifjú, aki túljár az őt elutasító sorozóbizottság eszén, és katonának áll. Ez az értelmiségivel és a zsidóval kapcsolatos testképek átfedésére is példa (lásd még alább).

38 GÁBOR Andor, *Egy untauglich naplója* (1. rész), Új Idők, 1915/27, 2.

39 GÁBOR Andor, *Egy untauglich naplója* (8. rész), Új Idők, 1915/34, 175.

kiismeret-furdalástól gyötrődő társaik. Sas Ede például *Számkivetés* című versében szembeállította a harcteret az íróasztallal:

„Szürkén gubbasztok íróasztalomnál,
– Ó unott, gyűlölt, dicstelen robot!
És messze, messze izmos férfi-kézben
Kard cseng, szemükben férfi-tűz lobog.”⁴⁰

Európai társaikhoz hasonlóan a magyar értelmiségiek is a cselekvés felmagasztalásával próbálták a passzivitás, tétlenség, nőiesség háború előtt gyakran rájuk süttött bélyegétől megszabadulni. A cselekvés eleinte egyoldalú méltatásában viszont az is szerepet játszott, hogy kezdetben mindenhol a régi háborúk mintájára képzeltek el ezt a háborút is, ahol a bátor tett, az egyéni hősiesség dominál; a korábbi háborúkkal kapcsolatos napló- és regényrészletek, amelyek az első hónapokban a magyar (tömeg- és irodalmi) sajtóban is megjelentek, éppúgy tükrözik ezt a képzetet, mint azok a képek és szavak, amelyekkel ábrázolni igyekeztek az egyébként egyre jobban elhúzódó háborút. Nemcsak a rövid háború hetekig-hónapokig tartó reménye, de az 1914–1918-as háborút megelőző hosszú békéből adódó tapasztalatlanság is magyarázat arra, miért kerülhetett sor Európa-szerte – még az értelmiség körében is – a cselekvés felmagasztalására a háború első heteiben.⁴¹

„Lélek a háborúban”: Balázs Béla naplóí

Balázs Béla valódi naplója és esszékötete alapján a háború már nemcsak sport, hanem kifejezett test- és férfifiasságpróba. Az 1914. őszi bevonulása és fronttapasztalata átesztétizált formában a *Lélek a háborúban* című, általa naplóként definiált – valódi, „notesznyi töredékes naplóra” épülő,⁴² de vállaltan a nagyközönségnek íródó – esszékötetében jelent meg. A vallomásszerű, meditatív hangulatú⁴³ esszék közös vonása, hogy az olvasó elé tárják, miként alakította át magát Balázs íróból katonáiróvá, és hogy e metamorfózisban hogyan kapcsolódott össze a test, a militáns férfifiasságélmény és a „háború kultúrája”. (Az esszé-napló néhány részletét egy ideig a Nyugat is lehozta, majd elállt a további közléstől, jelezve, hogy Balázs háborús lelkesedésével nem ért

40 Sas Ede, *Számkivetés*, Új Idők, 1915/17, 417.

41 A hosszú béke miatti illúziók jelentőségére hívja fel a figyelmet Angyalosi Gergely is Ignótus háborús publikációja kapcsán. ANGYALOSI Gergely, *Egy kritikus politikai nézetei: Ignótus és az első világháború* = A. G., *Kritikus határmezsgyén*, Debrecen, Csokonai, 1999, 130.

42 BALÁZS Béla, *Napló 1914–1922*, II. köt., vál. és szerk. FÁBRI Anna, Bp., Magvető, 1982, 27.

43 CSUNDERLIK Péter, *Egy lélek a háborúban: Balázs Béla a szerbiai hadszíntéren*, Irodalmi Magazin, 2014/2, 41. Balázs kötetét szintén elemzi: MOLNÁR Eszter Edina, *Lélek a háborúban: Az untauglich Balázs Béla hadba vonulása = Mából a tegnapról: Képek Magyarország 19. és 20. századi történelméből*, szerk. BERN Andrea et al., Bp., ELTE BTK, 2012, 75–89.

egyed.)⁴⁴ Az író népfölkelőként eleinte *untauglich*nek minősítették, majd nem sokkal később mégis besorozták a 6. gyalogezred 54. zászlóaljába, és mint diplomás azonnal tizedesi rangba került.⁴⁵ Az első hír róla – amely tőle magától származott – a Nyugat *Tábori posta* rovatában jelent meg, és áthatotta a háborús lelkesedés és az értelmiségi kompenzáció: „Menet közben, égő falu tűzénél írom, hogy gondolkodok rátok és kedvellek, ti is gondolatok rám. Nem hoztam szégyent a Nyugatra. Tegnap tizedessé, rajvezetővé léptettek elő. [...] Ritkulunk, de nagyon előremegyünk.”⁴⁶ A *Lélek a háborúban* című esszékötethez 1914 decemberében fogott hozzá budapesti kórházi ápolása során a szerb fronton szerzett könnyebb sérülését követően. Az otthon maradt lelkiismeretére apelláló *Menj és szenvedj te is* című első esszéből, amely tehát nemcsak meg-, de fel is szólítja a „napló” olvasóját, az írás közvetlen apropója is kiderül: Balázs a kórházban szerzett tudomást 960 fős zászlóalja megsemmisüléséről.

A fizikai test Baláznál a harctéri halál relációjában van jelen, és mulandósága magától értetődő. Elpusztult zászlóalja, valamint – egyetlen túlélőként – önmaga fordulóponthoz ért kapcsolatát a test és a lélek szétválásával írja le, ahol a mulandó, fizikai test a zászlóalj, és ő, az író, a túlélő lélek. Balázs az egész lényét igénybevevő fájdalmas metamorfózisként ábrázolja a vágyott „dekarnáció, testetlenítés”⁴⁷ folyamatát, melyet ugyanakkor erős testi tünetek (ideg- és gyomorfájdalom) kísérnek. Valódi naplójában 1915. március 19-én ugyanakkor a következőket jegyezte fel: „a testi szenvedés nem *jelent* semmit” a harctéri halál váratlan és inadekvát jellege miatt: akit golyó talál [...] az is csak kidőlt egy marsban, mert gyenge volt, de a világprocessus nagy marsa nem áll meg”.⁴⁸ Ugyanebben a bejegyzésében végső konklúziója, hogy a háború hozzásegítette az érzéki testi tapasztalat megszerzéséhez: „Érzékibb lettem.”⁴⁹

44 BALÁZS Béla, *Menj és szenvedj te is (Naplójegyzetek)*, I–II, Nyugat, 1915/1, 40–44; Uő, *Menj és szenvedj te is (Naplójegyzetek)*, III., Nyugat, 1915/2, 105–109; Uő, *Csendes esti dialógus a Hercegnővel*, Nyugat, 1915/3, 154–158. Fenyő Miksára olyannyira nagy hatással voltak Balázs Nyugatban közölt esszéi, hogy úgy érezte, neki is önkéntesnek kell jelentkeznie: „Meggyőző írások, az ember elhitte neki, hogy a harctéren a helye. Neki, nekem és mindenkinek – nincs itt az ideje semmi analízisnek, lélekkutatásnak, a harctér az egyetlen lehetőség. [...] Nagyon el voltam szánva, hogy bevonulok; barátok, kik szintén fel voltak mentve, idegenkedve beszéltek erről, nem vonták kétségbe szándékom őszinteségét – legalábbis ilyen gyanú híre nem jutott el hozzám –, de úgy érezték, hogy ebben valami bírálatféle van az ő belenyugvásuk ellen. Feleségem elviselhetetlen csapásnak érezte, drámai jelenetek otthon éjjel-nappal – talán ez volt az oka – talán egyéb okok is közrejátszottak –, végül is nem mentem el.” (FENYŐ Miksa, *Önéletrajzom*, Bp., Argumentum, 1994, 187.) Itt nem hagyható figyelmen kívül, hogy az első világháborút – amely Magyarország történetében először a kötelező sorozásnak köszönhetően a jogegyenlőség széles körű vagy teljes megvalósításával kecsgettetett számos valamilyen szempontból marginalizált csoport számára – a magyar asszimiláns zsidóság különösen lojalitása és patriotizmusa tűzpróbájának tekintette.

45 Az első lelkes naplóbejegyzést leszámítva (aug. 2.), el akarta kerülni, hogy egyszerű közlegényként sorozzák be. (BALÁZS Béla, *Napló, 1914–1922*, i. m., 5., 15.)

46 BALÁZS Béla, *Kedves Ignotus!*, Nyugat, 1914/20, 392.

47 FÖLDES, i. m., 5.

48 BALÁZS Béla, *Napló, 1914–1922*, i. m., 27., 28.

49 Uo., 30.

A nyugati gondolkodást évezredek óta befolyásoló test/lélek (természet/kultúra) dualitás⁵⁰ *fin de siècle* értelmezései közül a *Lebensphilosophie* már Balázs Béla korai művein nyomot hagyott. Balázs életfilozófiai beállítottsága a „lélek” és „élet” dualitásán keresztül jelentkezett – hol az „élet”, hol a „lélek” oldala volt a humánusabb⁵¹ –; műveiben (főként Georg Simmel és Freud nyomán) kulcsszó volt a „metafizika”, ami alatt megérzést, lelki megrendülést értett.⁵² Transzcendencia iránti érzékenysége abban is megmutatkozott, hogy az első világháború előtt teozófiai összejövetelekre is bejáratos volt.⁵³

Balázst az életfilozófiához való kapcsolódás a háború idején is jellemezte: hadinaplója háttérében az életfilozófiai irányzat emblematikus alakjának, Stefan George költőnek a *Leib* (test), a *Geist* (szellem) és a *Seele* (lélek) hármasságára tagolható emberi karakterről szóló elmélete⁵⁴ körvonalazódott. Az első esszéiben a lélek, amely univerzálisan az anyagi test normatív és szabályozó elveként funkcionál,⁵⁵ itt a megsemmisült közös testről leválva a saját test fegyvelmezése felé fordul, de ami annak intézményes – kórházi – kisajátítása miatt lehetetlen. A harctéri helytállást jelentő fegyvelmezés elmaradása miatt Balázs szenvedésnek, szabályos devirilizációnak (a férfias karakterjegyek elvesztésének) éli meg kórházi ápolását. Az általa gyakran használt ellentétpárok a fizikai (az ápolásnak, a nőies világoknak alávetett) test és a társadalmi (a háborúban szimbolikus értelmet nyerő, tömegeerőt képviselő kollektív testhez tartozó) test közötti konfliktusosságot jelenítik meg. Balázs a kórházban nyeri vissza a férfiak kollektív testéből kivált egyéni testét, ami undorral, megvetéssel tölti el. A csendes, tiszta kórház szöges ellentéte a „másik életnek”, a hangos, kiszámíthatatlan és zord körülményekkel jellemezhető frontnak, és annál értelemszerűen értéktelenebb is. Valódi naplójában ezzel szemben felesége és szeretője iránti háláját hangsúlyozta: „Fájóan csodálatos volt Edit és Anna szenvedése és ragaszkodása. Ragaszkodásuk az életemhez, hogy lelkük tíz körömmel tartotta a lelkemet. És hiszem, hogy ez tartott itt a földön.”⁵⁶ Hovatovább az esszénaplóban szűziesnek és devirilizálónak ábrázolt nővér a valódi naplóban szexuális vágyak megtestesítőjeként jelenik meg, ahogy a férfiatlanító kórházi környezet is a valódi naplója szerint kellemes nyugalmat áraszt: „a kolostor-perspektíva nem ijesztett” – jegyezte fel Balázs

50 Lásd például GURKA Dezső, *i. m.*; TURNER, *i. m.*, 29.

51 FEHÉR Ferenc, *Balázs Béla és Lukács György szövetsége a forradalomig = Tanulmányok Lukács Györgyről*, szerk. FEHÉR Ferenc, HELLER Ágnes, Bp., T-Twins, 1995, 30–32.

52 MIHÁLY Emőke, *Balázs Béla metafizikája – művészetelméletének filozófiai alapjai = Nyelvészet és irodalomtudomány*, szerk. SELYEM Zsuzsa, Kolozsvár, Kritérium, 2001 (*Rodosz-tanulmányok*, 1), 239, 243.

53 Uo.

54 Lásd ehhez: TURNER, *i. m.*, 9.

55 A. GERGELY András, *Test és politikai test: A biopolitika kommunikációja = A test mint antropológiai tér*, szerk. GÉCZI János, ANDRÁS Ferenc, Veszprém, Pannon Egyetem, 2014, 13. Sokáig történeti és teológiai munkák sokasága támasztotta alá, hogy „a test aszketikus szabályozása a lélek életének irányításához szükséges módszer.” (TURNER, *i. m.*, 13.)

56 BALÁZS Béla, *Napló, 1914–1922, i. m.*, 28–29.

1915 márciusában.⁵⁷ Az esszénaplóban fenyegetőnek ábrázolt devirilizációnak mindössze egyetlen nyoma van a valódi naplóban: amikor magas láza volt, Balázs azt érezte, „a testi öntudata” női.⁵⁸

Az esszénaplóban hemzsegnek az ellentétpárok: még az ágyánál virrasztó apácát és feleségét is szembeállítja a bajtársakkal (a frontszanitéccsal, illetve a jégben térdig állva kitartó zászlóaljjal). A „virilis, militáris és hősies fronttestvériség” képe, ami feltételezetten a közös szenvedésen, a lojalitáson és a halálig kitartó kölcsönös segítségen alapult (és különösen a központi hatalmaknál volt népszerű, mert növelni volt hivatott az országhatárok tényleges védelmének hiánya miatt enyhébbnek feltételezett elszántságot),⁵⁹ magasabb rendű a nőktől – a hátszágban – kapott segítséghez, gondoskodáshoz képest.⁶⁰ Balázs a férfi és nő közötti idealizált házasságot tudta csak másodrendűként felmutatni az abszolút ideálisnak ábrázolt fronttestvériséghez képest, és már csak ezért sem kötötte olvasói orrára, hogy Hajós Edit mellett, aki hivatalosan a felesége volt, ekkoriban Hamvassy (Schlamadinger) Annával élt (egymás előtt is felvállalt) háromszögkapcsolatban.⁶¹ A háború alatti női-férfi (számos elemét tekintve visszafordíthatónak bizonyuló) szerepcserét a hatalom Európa-szerte igyekezett elleplezni az ideális házasság ábrázolásaival úgy, hogy az ettől való eltérést (például a hűtlenséget) megbélyegezte vagy akár szankcionálhatta is.

Balázs számára a férfitest nem más, mint energiaforrás, ami teljes valójában a fronton mutatkozik meg, ahol a katonák láncba rendeződnek, és amint az egyikük elesik, azonnal egy másik áll a helyébe, így biztosítva „egy eleven, friss test biztató melegét”. Balázs szerint ennek az „emberlánchnak” az ellenpárja – kulturálisan konstituált másikként – a „bársonykávéházakban” kávézgató „szellemes intellektuelek”.⁶² A hátszágbeli csoportok valós vagy metaforikus testükön keresztüli megbélyegzése, illetve a kollektív férfitest felmagasztosítása a 20. század diktatúrákra, háborús rezsimekre jellemző, a test politizálását hangsúlyozó biopolitika egyik kérdéscsoportjának sajátossága lesz.⁶³

57 *Uo.*, 29.

58 *Uo.*

59 Robert L. NELSON, *German Comrades – Slavic Whores: Gender Image in the German Soldier Newspaper of the First World War = Home/Front. The Military, War and Gender in 20th Century Germany*, eds. Karen HAGEMANN – Stefanie SCHÜLER-SPRINGORUM Oxford, New York, 2002, 73–74.

60 Birthe KUNDRUS, *Gender Wars, The First World War and the Construction of Gender Relations in the Weimar Republic = Home/Front*, i. m.

61 BALÁZS Béla, *Napló, 1914–1922*, i. m., 18–19., 26–27.

62 A megbélyegzés hosszabb kifejtéséhez lásd BALÁZS Eszter, *Értelmiségellenesség az első világháború első felében: „kávéházi stratégák” és „lógós” írók Budapesten = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írói csoportosulások*, szerk. BÍRÓ Annamária, BOKA László, Nagyvárad, Bp., Partium, reciti, 2016, 153–179.

63 Lásd például: HELLER, i. m., 13–18. Lásd még ehhez: KUNT Gergely, *Az ellenség teste: a vizuális degradálás eszközei = A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 12*, szerk. SZOLECZKY Emese, ZÁVODI Szilvia, Bp., Hadtörténelmi Múzeum, 2011, 227–242.

A katonairó és a hátországi író, illetve értelmiségi testének mint magas- és alacsonyrendű testnek a szembeállítását nem volt Balázs életművében teljesen új keletű. Lukács Györggyel például a Renaissance című Nyugat-ellenlap indításakor arra törekedtek, hogy a művészt a „nőies” ellentétként definiálják. Balázs ekkoriban még egy néhány oldalas színdarabot is közzétett *Intellectuelek* címmel, amelyben a görcső alá vett értelmiségiek beteljesült (testi) szerelemre való képtelenségét boncolgatta.⁶⁴ A harcias férfi alakját magára öltve és azt méltatva Balázs tehát önmaga (egykor) tépelődő értelmiségi identitását is meg kívánta haladni a háborúban.

A következő esszében, melynek címe „Csendes, esti dialógus a Hercegnővel” – a hivatalos diskurzus dzsenderesített front vs. hátország képére rímelve – a Hercegnőt a nőies hátország, önmagát, a hazatért, de a civil életbe visszailleszkedni nem tudó katonát a férfias harctér képviselőjeként ábrázolta. (A Hercegnőt naplója szerint Schlamadinger Annáról formázta meg.)⁶⁵ Itt nem a lelket és a kollektív testet állította szembe a dekadenciához vezető intellektussal, hanem a női testet – „a hercegnő óriás asszonytestét” – a maszkulin tapasztalatot jelentő frontra tartó író lelkével (ahol a férfi teste csak a kollektív test részeként lehet jelen). A hiperbolizmus eszközével az individuális testet a női – azaz groteszk, de egyben a férfira veszélyes – szférához sorolta, mert a háborúban legitim test csak a kollektív (férfi)test lehet (lásd zászlóalj). A háborús (és patriarchális) logika szerint a nőt mint szorongást kiváltó másikat megkonstruáló kép a front és hátország közötti szimbolikus határmezsgyén elhelyezkedő kórházban ápolásra szoruló önnön teste iránti megvetést is csökkenteni hivatott. A katonai szolgálata első napjait bemutató *Kitépett noteszlapok* című esszéjének első része pedig a – bajtársi közösségbe olvadást szimbolizáló – csókkal is megpecsételt férfibarátság magasabbrendűségét tematizálta újra úgy, hogy azt megint a férfi-nő kapcsolat fölé rendelte.⁶⁶

A fronttestvériség Balázs szerint nem jöhet létre például az eltérő intellektusra visszavezethető sokfélséggel jellemezhető civil élet keretei között sem. Ezt nyomatékosította azzal is, hogy íráskészsége elvesztését regisztrálta, amely itt a civil életet jelképezte. A lelken kívül nincs történet – állította –,

64 BALÁZS Béla, *Intellektuelek*, Színjáték, 1910/13, 241–244.

65 BALÁZS Béla, *Napló, 1914–1922*, i. m., 9, 11–12. A Balázssal foglalkozó szakirodalom (K. Nagy Magda Lesznai Annával 1965-ben készített interjúja alapján) – megítélésem szerint tévesen – kizárólag Lesznai Annát véli a *Lélek a háborúban* „hercegnő” alakja mögött, miközben Balázs naplójából egyértelműen kiderül, legalább annyira Schlamadinger né Hamvassy Annáról is mintázta őt. Vö. K. NAGY Magda, *Balázs Béla világa*, Bp., Kossuth, 1973, 197.; FEHÉR, i. m., 60.; MOLNÁR, i. m., 77. Balázs egy korábbi művének, a *Történet a Logódy-utcáról, a tavaszról, a halálról és a messzeségről* című, 1912-ben megjelent kötete „hercegnő” alakját azonban még kizárólag Lesznai Annáról formázta. (FEHÉR, i. m., 29.) Valószínűleg ezért vélte úgy Lesznai az interjúban, hogy a *Lélek a háborúban* hercegnőjének is ő a kizárólagos mintaadója.

66 BALÁZS Béla, *Lélek a háborúban*, i. m., 53–54.

tehát mindaz, amit a külvilágból észlel az ember: robbanás, hanghatások, halál és sebesülések, csak mechanikai és nem valóságos történések.

Valódi naplójában többször kitért arra is, hogy amikor kezdetben *untauglich*nak nyilvánították, hol a nyilvános megszégyenítéstől, hol a láthatatlanná válástól tartott: (augusztus 2.) „Két napig jártam magamon kívül. Nem merem az emberek szemébe nézni. Én, az atléta, aki svindlivel szabadult ki, aki mindig háborút szavalt, nézem, hogy sírnak az anyák, akiknek nálam gyöngébb, betegen, otthon szükségesebb, békésebb, kevésbé »férfiaskodó« fiait elvitték. Elhatároztam, hogy önkéntesnek jelentkezem”;⁶⁷ (augusztus 29.) „Ha ott volnék, *fizikailag* vennék részt. Így lelkileg kellene részt venni. De ez nem részt vevés. Ilyen módon kimaradok a világ legnagyobb eseményéből. Én! Embernél is kevesebb, nulla vagyok!”;⁶⁸ (augusztus 29.) „Túrhetetlen már itt élnem, míg száz ismerősöm kartácsban tusol. Úgy érzem magam, mintha megszöktem volna.”⁶⁹ A megvetéstől való félelem nem volt teljesen alaptalan, hiszen – ahogy Szabó Dániel említi – a sorozást már a századelőn (békében) is a férfiközösséghez való tartozás próbatételének tekintették.⁷⁰ Balázs a láthatatlanná válást próbálta önmaga atletikusként ábrázolt testképével ellensúlyozni tényleges naplójában. A férfias erőnlét hangsúlyozása nem volt teljesen új keletű nála (naplójában számos feljegyzés említi korábban a vívást vagy a természetjárást), de most, a háború kontextusában ezzel csatlakozott egy olyan, széles körben osztott képzethez is, amely a társadalmak és főként az értelmiség kitartásában komoly szerepet játszott, miszerint a háború megújító, tisztító és regeneráló erőt jelent a résztvevők számára, sőt terápiás funkciója is van.

Balázs Bélát a férfiaság vélt magyar minősége is foglalkoztatta – a téma legkorábban az 1907-es *A magyarok* című dráma vázlatára óta érdekelte –, ami szerinte a háborúban a néma, halálmegvető magatartás képében jelentkezett. Balázs, aki szívesen élt a magyar állam asszimilációs ajánlatával, sok kortársához hasonlóan a gyakorlatban magát az asszimilációt ellentmondásosan élte meg. Ahogy Európa-szerte a zsidó közösségek és egyének felekezeti irányultságtól függetlenül (egyébként az összes vagy legtöbb valamilyen szempontból marginalizált csoporthoz hasonlóan), Balázs is azt remélte, hogy a frontszolgálat, illetve a háborús erőfeszítésben való részvétel a teljes jogú polgár széles társadalmi elismerésével jutalmazza majd. Asszimiláns zsidóként

67 BALÁZS Béla, *Napló, 1914–1922, i. m.*, 5.

68 *Uo.*, 22.

69 *Uo.*, 25.

70 A következő, a megszégyenítést hangsúlyozó szokás dívott a toborzásoknál az első világháború előtt: „Szégyenkeztek azok, akiket nem vettek be katonának, s csúfolták is őket a többiek. Akik beváltak, például Székesfehérváron, azt kiáltották a sorozásról kijövet: Hopp, császáré! S aki nem, arra pedig azt, hogy Hopp, anyámé! Vagy Hopp, nyanyámé!” (SZABÓ Dániel, *Katonadalog az első világháborúban*, Aetas, 2007/1, 44. 1. l.)

kifejezetten magyarsága tűzpróbájának tekintette a háborút,⁷¹ ez a magyarázat arra, hogy háborús írásaiban a 19. század óta számos ponton összekapcsolódott nacionalizmusok és maszkulinitások szintén szoros relációban jelentkeztek.

Az otthon maradt írók: félelem és vegzálás

Számos otthon maradt értelmiségi, író naplójában és – többnyire az első világháború után napvilágot látott – önéletírásában viszont éppen a besorozástól való félelemmel és az azzal kapcsolatos testi tünetek (esetleg tudatos testformálás) leírásával találkozunk. Erre utal Kosztolányi Dezső is a naplójában, pontosabban az összeköttetések keresésére,⁷² amit felesége róla szóló visszaemlékezése még alaposabb megvilágításba helyez: férje félt, hogy követik az utcán, ha csöngettek, elsápadt, ha besorozott katonát látott, eleredtek a könnyei.⁷³ Kosztolányiné említi az idős kora ellenére még mindig „bikaerős, egészséges, vállas” Pekár Gyulával való véletlen utcai találkozást is, amely során „a hivatalos irodalom [...] hatalmassága” férje szemére vetette, hogy egészséges ember létére „meglóg” a sorozás elől.⁷⁴ Kosztolányiné az 1915 februárjában felmerült sorozásra emlékezve azt is feljegyezte: férje „idegrendszere már teljesen fel van dűlva, az utcára sem mer lépni egyedül”.⁷⁵ Csáth Géza 1914. november 9-i, Brenner Dezsőhöz intézett levelében megerősíti Kosztolányiné emlékezetét: „Desiré képtelen félelmeket áll ki. Egész nap reszket. Annyira aggódik, hogy a pótsorozáson beveszik. Ami meg is fog történni, mert az ő neurasthéniaja nem igazi betegség.”⁷⁶ Ugyanezt támasztja alá Laczkó Géza naplófeljegyzésének vonatkozó része is; Laczkó, aki 1914 novemberében az írást szívesen felcserélte volna a mundérral, naplójában az írókból, újságírókból álló ismerősi köre kapcsán általában is „gyávaságról” beszélt, és szóvá tette a Nyugat íróinak magukba fordulását, „férfiatlan” viselkedését.⁷⁷

A követés és lehallgatás Kassák Lajost is rémisztette: a háború utáni években közölt *Egy ember életéből* kiderül, tartott a kávéházi beszélgetéseket lehallgató detektívektől.⁷⁸ Kassák háborút követő önéletrajzi regényében a sa-

71 Lásd például KÓBÁNYAI János, *Szétszalás és újrászövés: A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*, Bp., Osiris, 2014, 273.

72 Lásd például Kosztolányi Dezső levele Kosztolányi Dezsőnéhez (1915. október 28.) = KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – Naplók*, Bp., Osiris, 1998, 325.; Kosztolányi Dezső levele Csáth Gézához (1916. június 16.) = KOSZTOLÁNYI, *Levelek – Naplók*, i. m., 376.

73 KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Kosztolányi Dezső*, Bp., Révai, 1938, 208.

74 *Uo.*, 209–210.

75 *Uo.*, 210.

76 Levél Brenner Dezsőnek (1914. nov. 9.) = CSÁTH, i. m., 167.

77 Laczkó Géza naplója (1914. nov. 24.) = „...az irodalmat úgyis megette a fene”, i. m., 437., 440.

78 KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*, Bp., Magvető, 1983, II, 307. Hogy ez mennyire foglalkoztatta az értelmiséget, arra Lengyel Menyhért is utalt még a háború idején vezetett naplófeljegyzéseiben.

ját test megfigyelését, tudatos alakítását is hangsúlyozza (az ábrázolás valószínűségét erőteljes háború alatti antimilitarizmusa is alátámasztja). A háborús nélkülözésekben való lesóványodása szándékos fokozásának – stratégiai használatának – köszönhetően sikerrel el is kerülte besorozását:

„Megint olyan sovány és lehasznált vagyok, hogy csak rám kell fújni a sorozó orvosnak, és eldülök előtte. Bizonyosan el fogok dűlni előtte, ha úgy határozom el magam, hogy eldülök. Minden nagy teljesítmény előtt tréninget vesz az ember, és nem katonának lenni akkor, mikor már majdnem mindenki katoná, egyike a legnagyobb teljesítményeknek. Nem utolsó dolog, hogy az ember felére lefogyassza magát, hogy egész megjelenését úgy átalakítsa, mint akibe már is hálni jár a lélek.”⁷⁹

Néhány évvel később a Tanácsköztársaság Hadügyi Népbiztossága is alkalmatlannak találta Kassákot, amikor jelentkezett a Vörös Hadseregbe.⁸⁰ Barátja és sógora, Uitz Béla *Sorozás* című képe (1916), amely az első világháborús sorozások egyik ritka hazai képzőművészeti ábrázolása, a tömegesen megjelenő meztelen testek⁸¹ egyformasága és hatalomnak való alávetettsége hangsúlyozásával a háború biopolitikai dimenzióját hangsúlyozta.

Fenyő Miksa, aki eleinte önkéntesnek akart jelentkezni, de végül meghátrált, jóval későbbi önéletrésében szintén beszámolt a vele mint otthon maradtal szembeni megszegényítésről: egy magas rangú katona úgy torolta meg rajta a toladást a villamoson, hogy bediktáltatta vele az adatait, és a sorozás előtt csak Gratz Gusztáv, a GYOSZ ügyvezető igazgatója mentette meg (azt azonban nem kerülhette el, hogy nyilvánosan bocsánatot kérjen a katonatisztól).⁸²

A jegyzeteit a háború végén összegző naplójában Oláh Gábor is a sorozástól való félelmet jegyezte fel az első hetekre vonatkozóan,⁸³ miközben – akár csak az első hónapokban például Kosztolányit – az általános háborús patriotizmus és az ellenség iránti, azzal komplementer gyűlölet is jellemezte. Az 1914 decemberében besorozott öccséről így írt: „Szegény fiú, olyan szomorúan, olyan halálra készülten búcsúzott el tőlünk. Kis sovány teste egészen elveszett a kék-szürke katonaruhában, olyan volt, mint egy felöltöztetett gyermek.”⁸⁴ Maga Oláh négyszer állt sorozóbizottság elé, negyedszer népfelkelőként be is vonult (de a harctérre nem került ki), és az 1915-tel kapcsolatos emlékeit még a háború idején (de annak vége felé) összegezve az általános katonakötelezettséget „fehér rabszolgaságaként”⁸⁵ aposztrofálta. Egy vidéki város, Debrecen

79 *Uo.*, 256.

80 Sorozó igazolvány, 33/117 (1919. jún. 23.), KM [Kassák Múzeum]–an–19001.

81 A testi erőnlét kifejezése gyakori volt a korabeli baloldali munkásábrázolásokban. Köszönet a megjegyzésért Katona Anikónak.

82 FENYŐ, *i. m.*, 188–189.

83 OLÁH Gábor, *Naplók*, szerk. LAKNER Lajos, Debrecen, Kossuth, 2002, 188.

84 *Uo.*, 192.

85 *Uo.*

otthon maradt értelmiségiként hamar szemet szúrt az utcán – a vegzálás, amiről az alábbi idézet szól, az értelmiség- és zsidóellenesség testábrázolásokban való összeolvadására példa a háború alatt: „Sokszor hallom a hátam mögött a sötét lelkűség mormogását: 'Hm, micsoda atléta-alak! S az ilyet nem viszik lövészárkokba. A fekete fene rágja meg a zsidó jakhecét!' Zsidónak néznek hazám fiai és leányai, mert aki most civilben jár és itthon él: mind zsidó.”⁸⁶

Az elesett értelmiségi: pályatársak Bányai Elemérről

Bányai Elemér író-újságíró 1915 áprilisában elesett a véres uzsoki harcokban. A vele kapcsolatos, példátlanul jelentős hazai nekrológiai diskurzus középpontba helyezi az értelmiség veszteségeit és önfeláldozását.⁸⁷

A róla szóló nekrológok és visszaemlékezések az emlékállítás céljával készültek, és jó néhány közülük a még élő Bányait idézte fel szinte visszafiatalítva az elhunytat. Krúdy Gyulánál Zuboly – ez volt Bányai írói álneve – maga volt az áramló, lüktető élet: „mókázó magaviseletű”, „drága lény, bohókás, gyermekes, észtól csillogó beszédmodor, széles, szinte naiv mosolya” – minden gesztusa, mozdulata, még a léptei is „gusztust csinált az élet másnapi folytatásához”.⁸⁸ Öröm volt a társaságában lenni –, „szinte nem is ebbe az országba való férfiak” közé tartozott –; Krúdy úgy érezte, képes a nők szemével is nézni elhunyt barátját: „El nem képzelhettem, hogy mindenki bele ne szeressen Zubolyba, ha vele beszélget”.⁸⁹ Egyúttal „a legelső gentleman Budapesten”, természetes, hogy elesett, hiszen most is azt csinálta, amit mindig, „kötelességet teljesített”.

Mikes Lajos a még érzékibb megidézést választotta: „Nem fogjuk látni többé.”⁹⁰ De hogy kijelentése tragikusságán enyhítsen, becsukott szemmel mégis megpróbálta felidézni „egész daliás férfiaságában újra elevenen”: „Rám villantja jóságosan mosolygó tüzes-fekete szemét s mintha a hangját is hallanám. [...] A régi Zuboly hangja ez! Az igazi hősé, aki harcmezőn érezte magát kicsi fiúkorától fogva szakadatlanul [...]” Mikes szerint Bányait kettős – „nőies” és „férfias” – magatartás jellemezte egyszerre: „Amikor a saját dolgáról volt szó, révedezővé, tétovázóvá, gyöngévé vált.” Amikor másokat kellett védelmezni, „lángba borult az arca, szép, sudár alakja kiegyenesedett, a hangja élesen rikoltóvá vált [...]” Szép Ernő bohém alkotókra jellemző szokásain keresztül idézte fel Bányai alakját: „Beszélt, vagy hallgatott, vagy olvasott, vagy írt, vagy nézett valamit, vagy tűnődött, laposra és lágyra rágva a ciga-

86 *Uo.*, 195.

87 Lásd ennek részletes elemzését: BALÁZS Eszter, *Az első világháborús nekrológiai diskurzus Bányai Elemér író, újságíró halála, temetése és kultusza kapcsán*, *Aetas*, 2017/1, 5–26.

88 KRÚDY Gyula, *Egy régi fametszetről való úr = Zuboly könyve*, szerk. MIKES Lajos, Bp., Budapesti Újságírók Egyesülete, 1916, 19.

89 *Uo.*, 20.

90 *Zuboly könyve, i. m.*, 24.

rettlit ajkai közt.”⁹¹ Majd az elesett Bányait a hullahegyek („állati testek”) fölött lebegő „fejnek” – az elesett értelmiséginek – kijáró ábrázolással írta le: „De milyen csodálatos esőcsöppek akadnak ebben az emberesőben. Egy-egy fej sétál és forog az állati testek fölött és a tenger hullámzik és vergődik benne örökösön, a gondolkozás.” Elesett barátja iránt érzett fájdalját kivételes módon, gesztusaikat, fizikai érintkezéseiket felidézve is kifejezte:

„Itt volt Zuboly és írt. És hirtelen nincs itt. Hol van? [...] Zuboly meghalt. Elemér. Miért teremtette az isten? Óh, hagyjanak, nem bírok gondolkozni, úgy fáj a szívem, lenyomom a tenyeremmel. [...] Akinek a kezét szorítottam és éreztem melegét és erejét s akivel beszélgettem és ajkainkon át kicserél- tük lelkünket, akinek a szemébe néztem, akinek nevetését hallottam, nincs. Megfoghatatlan. Élt és nem él. Az élet úgynevezett delén, mikor legszebb, legerősebb, legtöbb volt, mikor olyan az ember, mint a vándor, aki a halom tetején rajongva tárja kétfelé karjait, egyszer csak lesüllyed, eltűnik, nincs.”⁹²

Révész Béla az élő Bányai megidézése helyett a test végső – átesztéti- zált – metamorfózisát hangsúlyozta: „a férfiú, aki eltávolodott tőlünk, aki teg- nap még lüktető gyönyörűség volt mellettünk, ezentúl pedig és még később, csak a párázatban eltűnő, példátlan, meg nem fogható, tavaszi káprázat”.⁹³ Ady Endre is a végső metamorfózist hangsúlyozta: „élj tovább nagyszerű tes- tetlenségben, Lélekben”.⁹⁴

Ahogy a halottakkal kapcsolatos rituális diskurzus általában, úgy ezek a nekrológok, visszaemlékezések is tapintatosak voltak a halott test reális képé- vel kapcsolatban.⁹⁵ Ez részben az alulinformáltságból is eredt: a harcban ele- sett katona alakját általában homály övezi, hiszen nehezen rekonstruálható, mi történt pontosan a háború zúrzavarában, ezért az első nekrológok tudnak mindig a legkevesebb megbízható információra támaszkodni. Bányai esetében is egy jó ideig homály fedte (de legalábbis ellentmondásos információk kering- tek róla), hogyan halt meg. A legtöbben úgy vélték, halálos lövést kapott, ami az elesett értelmiségi homlokán ejtett jelképes sebként az egész ország elpusz- tításával való fenyegetést meg tudta jeleníteni.⁹⁶

Az 1915. szeptemberi budapesti újratemetését megelőző exhumálás leírá- sának köszönhetően azonban kivételes módon, fényképszerű pontosságú kép- pel rendelkezünk a mások tekintetének kitett valós, halott testről is. Szakács Andor, a Magyarország című lap főszerkesztője, aki másodmagával intézte az

91 SZÉP Ernő, *Zuboly = Zuboly könyve*, i. m., 27.

92 *Uo.*

93 RÉVÉSZ Béla, *Zuboly I = Zuboly könyve*, i. m., 38.

94 ADY Endre, *Távol a csatatérről (Szegény Zuboly emlékének) = Zuboly könyve*, i. m., 23.

95 KESZEG Vilmos, *Arcom romló földi mása: Az emlékéllátás narratív stratégiái = A test mint antropológiai tér*, i. m., 92.

96 Lásd erről BALÁZS Eszter, *Az első világháborús nekrológiai diskurzus Bányai Elemér író, újságíró halá- la, temetése és kultusza kapcsán*, i. m., 22.

exhumálást és a test acélkoporsóban való hazaszállítását, a dokumentálás igényével alapos leírást készített nemcsak a sírhely felkutatásáról, a sírhelyről, de magáról a halott testről is (fényképezett is, de saját bevallása szerint képei nem sikerültek):⁹⁷

„Világosan fel lehetett ismerni. [...] Jobbkarja teljességgel hiányzott: azt elvitte egy ágyúgolyó. Mikor emberei kihúzták a föld alól, mely eltemette, egy srapel-lövés elhordta teste baloldalának külső részeit. A tépett blúz alatt láthattuk a borzasztó sebet, amely életét rögtön kioltotta. Megrendítő volt így viszontlátni a nemes, virágzó szépségű, igézően erős és hatalmas férfit, mintegy mészárszéken könyörtelenül feldarabolt tagokkal.”⁹⁸

A nekrológok, temetési beszédek, visszaemlékezések – melyekből a *Zuboly könyve* nyújt válogatást – nem csak a kevés információ és a halottal kapcsolatos rituális diskurzus általános jellemzői miatt kerültek a halott test realisztikus ábrázolását; a szövegek azt is tükrözték, hogy a holttest 19. századi esztétikája az első világháborúban is érvényben volt. A viktoriánus ízlés kódjai szerint ugyanis lehetetlen volt visszaadni az ipari háborús körülmények között történt fájdalmas, megalázó és rettenetes halál tényét.

Utólagos tanúságtétel a háborúról: Nádass József visszaemlékezései

Nádass József fronttapasztalatainak megközelítéséhez az 1930-ban megjelent rövid visszaemlékezése,⁹⁹ valamint a szocialista időszakban – az 1956-os forradalom leverését követő konszolidációs korszak kezdetén – megjelent önéletrajza¹⁰⁰ áll rendelkezésre, ugyanis a bevonulása előtti, illetve a kórházi naplóján kívül minden feljegyzését, kéziratát elégette részben 1938-ban Budapestről Skandináviába menekülve, részben 1940 tavaszán Norvégiából Magyarországra visszamenekülve.¹⁰¹ A háborús szerepvállalást megidéző és a háború értelmezésére is vállalkozó két visszaemlékezés más-más korszakban, politikai rendszerben és személyes motivációk alapján készült. Az 1930-as szöveg része annak a tanúságtétel-irodalomnak, amely az első világháború után szökkent szárba, hogy kielégítse a „nagy háború”-val” kapcsolatos személyes történetek megismerésére támadt tömeges igényt.¹⁰² A „szemtanú” első,

97 *Zuboly könyve*, i. m., 275.

98 *Uo.*, 274–275.

99 NÁDASS József, *Elmondom, amit a háborúról tudok*, Korunk (A fenyegető háború ellen!), 1930/4, 247–252.

100 NÁDASS, *Nehéz leltár*, i. m.

101 *Uo.*, I. köt., 114, valamint II. köt. 217–218. valamint Nádass József, *A hullám*, PIM Kézirattár, V. 4155/18/8.

102 K. HORVÁTH Zsolt, *Az emlékezet betegei: A tér-idő morfológiájához*, Bp., Kijarat, 2015.

a „nagy háború” követő felértékelődése idején beszélt tehát nyíltan Nádass először a háborúról.¹⁰³ Az 1930-ban, a Korunk felkérésére – annak háborúellenes számába – született írás, *Elmondom, amit a háborúról tudok* címmel, szenvedélyes, érzelmekkel áthatott szöveg; a háború alatti avantgárd írásokra emlékeztet, és célja egy következő háború elleni kiállás volt.¹⁰⁴ Nádass ekkor már jó ideje Kassák Lajos köréhez tartozott: a bécsi emigrációban kezdett el írni (eleinte a Nyugatba, majd a bécsi emigrációs lapokba), és itt csatlakozott a bécsi Ma folyóirathoz is.¹⁰⁵ Kereskedelmi középiskolai diplomával a zsebében – banki hivatalnokként – még nem volt 18 éves, amikor besorozták: 9 hónap kiképzés után (a sikeres tiszti vizsgát követően) 1916 júniusában került ki a galíciai frontra, ahol összesen 13 napot töltött, és mindkét lábára súlyosan megsebesült (srapel- és golyótalálat is érte). Az egyik lábát tőből amputálni kellett a legközelebbi lemergi kórházban. Másfél év rehabilitációt követően tanult meg mankóval járni. A Korunkban megjelent rövidke írás – amelynek Nádass is szerkesztője volt – „a háborús csonkoltság mindennapokban való megélését”,¹⁰⁶ az abból eredő frusztrációt tükrözte, ahogy arról is tanúskodott, hogy a sebesülteknek kijáró kezdeti tisztelet ekkorra már megszűnt.¹⁰⁷ Abban az időszakban kikristályosodni látszott az első világháborúval kapcsolatos hivatalos emlékezet is: 1929. május 26-án a budapesti Hősök terén állami ünnepség keretében felavatták az elesett „ismeretlen katona” emlékművét (a Hősök emlékkövét), de a hivatalos tiszteletadás az első világháborús veszteségeket összekötötte a revíziós törekvésekkel, és többek között nem vett tudomást a tartósan sérültek megghiúsult társadalmi integrációjáról sem.¹⁰⁸ A képmutatásra, valamint az elesett katonák emlékének politikai instrumentalizálására mutat rá például az avatás kapcsán a szintén a harcteret megjárta és onnan tartós sérülésekkel leszerelt – „testileg-lelkileg megviselt” – Derkovits Gyula „a *Rokkant hős* címen is előforduló *Ismeretlen katona* szellemesen ironikus ábrázolásával”, valamint más gúnyrajzaival is.¹⁰⁹

A Korunkban megjelent írás – amelynek egy részletét Nádass az 1960-as években *Nehéz leltár* címmel megjelentetett önéletírásába is beemelte¹¹⁰ – egy

103 Az első világháborúval megjelent fogalmat később kitágították, mert az európai államokban annyi erőszak történt, hogy a családok inkább a privát emlékezethez fordultak. (Uo.)

104 NÁDASS, *Elmondom, amit a háborúról tudok*, i. m., 247–252.

105 Bécsbe a Tanácsköztársaságban vállalt szerepe miatt menekült, mivel a budapesti Vörös Őrség propagandaosztályát vezette. Lásd a bécsi emigrációról szóló visszaemlékezését: *Visszaemlékezések*. PIM Kézirattár, V. 4155/18/4.

106 BOURKE, i. m., 31. Lásd erről egy rokonához írt bizakodó hangú lemergi képeslapját 1916. július elején: „Itt a bal lábam levágták, különben elég jól érzem magam és egy-két hét múlva Pesten leszek.” PIM Kézirattár, V. 4155/173/2.

107 Uo., 59.

108 BAKOS Katalin, *Ismeretlen katona = Derkovits. A művész és kora*, szerk. BAKOS Katalin, ZWICKL András, Bp., MNG, 2014, 212.

109 Uo., 212–215.

110 Az önéletírás *A történelem beleszól* című részben foglalkozik az első világháborúval. *Nehéz leltár*, i. m., 79–116. A Korunkban megjelent írás végét itt idézi: 103–104.

a háborútól „viszolygó”, sőt később „irtózó”, megfélemlített fiatalember képével indít. Mindkét szöveg az első világháború későbbi – a két világháború közötti, illetve a szocialista időszakbeli – baloldali értelmezéseit tükrözi: a háborúban az ember ki van téve a brutalitásnak és önnön brutalizációjának is. A szocialista időszakban készült *Nehéz leltárban*, a kommunista történelemfelfogással harmonizáló módon, Nádass már azt hangsúlyozta, hogy az elitek vágóhídra küldték az alsóbb társadalmi osztályok tagjait.¹¹¹ A *Nehéz leltár* szerint Nádass számára a háború brutalitása már a kiképzés során nyilvánvaló volt, amikor is a tisztek folyamatosan megalázták az alárendelt újoncokat.¹¹² Nádass mindkét szövegében egyértelművé tette, hogy a fizikai testre – önnön testére – nehezedő hatalmi kényszerek miatt a test a háborúban legitim módon csak alárendelt testként ábrázolható. Különösen, ha az a test fizikailag gyenge is, ahogy például az ő esetében: „lihegtem, izzadtam [...] nem bírtam a tempót tartani”, „rettenetesen féltem” – írta a *Korunkban*¹¹³ –; „mindenkor ügyetlen, nehézkes, testi teljesítményekben suta voltam [...] nem bírtam szusszal, kézi ügyességem minimális volt”; de „meg kellett törni a fiatal, puhány civil testeket és lelkeket” – részletezte új hangsúlyokkal későbbi önéletírásában.¹¹⁴ A gyengeség azonban erőforrás is; fizikai alkalmatlanságát nem szégyelli (szemben például Balázs Bélával), sőt gyenge materiális teste a háború elutasításának a metaforája lesz, amit – különösen a *Nehéz leltárban* – lázadó magatartásával tetézt.¹¹⁵ Ennek háborúellenes funkciója van: megfordítja a hegemon (harcias, vakmerő, hősies stb.), valamint az ehhez képest alternatív maszkulin szerepek hagyományos alá-fölérendeltségét.¹¹⁶ A hadsereg már a frontra érkezés előtt brutális: falvakat fosztogat, a zsidó lakossággal kegyetlenkedik, nőket erőszakkal meg – ami alól, elmondása szerint, ő sem volt kivétel (például megalázóan szólt a bántalmazott nőkhöz).¹¹⁷ A *Korunkban* ezt így ábrázolta: „nem volt érzékünk semmi iránt, marásra kész dühös kutyák voltunk”.¹¹⁸ Önnön brutalizációját is azért hozta fel példának, hogy a háború brutalitását még jobban kiemelje.¹¹⁹ Szemben Balázssal vagy a Bányairól írott szövegek egy részével, nála a „feminitás” nem szégyellnivaló, sőt a militarizált hegemon maszkulinitással szembeni egyetlen, valódi erő; Nádass írásaiban a háborúnak és az erőszaknak van „destruktív demaszkulinizáló” hatása. Íróvá válása – legalábbis részben – a háború mint hagyományos

111 NÁDASS, *Nehéz leltár*, i. m., 79., 85. A marxizmussal való első találkozás is a baloldali narratívák egyik visszatérő eleme. (Uo., 93.)

112 Uo., 85.

113 NÁDASS, *Elmondom, amit a háborúról tudok*, i. m., 248.

114 NÁDASS, *Nehéz leltár*, i. m., 85, 86.

115 Uo. 86. A tisztek elleni utálatról a *Korunkban* megjelent visszaemlékezésében is szót ejt (NÁDASS, *Elmondom, amit a háborúról tudok*, i. m., 247.)

116 A hegemon maszkulinitáshoz lásd Stefan DUDNIK et al. eds., *Editors' preface*, i. m., xiv.

117 NÁDASS, *Nehéz leltár*, i. m., 90.

118 NÁDASS, *Elmondom, amit a háborúról tudok*, i. m., 247.

119 Lásd például NÁDASS, *Nehéz leltár*, i. m., 85., 90., 104.

férfiasságteszt elutasításában is gyökerezik. A testi intimitás megszűnése a humanitás feladásával egyenlő: a sorozó tiszték előtti, illetve az egymás előtti pőrere vetkőzést is rendre kiszolgáltatottságként éli meg. Persze a legkiszolgáltatottabb állapotba a harctéren került, amikor találat érte, és a sárban hason, majd térden csúszva – szakadt nadrágban – kellett fedezékbe jutnia. Míg Balázsnál a szanitéc az önfeláldozó, férfias bajtársiasság szimbóluma, addig Nádassnál épp ellenkezőleg, önző, pénzsóvár alak.¹²⁰ A hegemon, militarizált és hősiesség maszkulinitás mítoszának lebontása a kórházi tapasztalatok leírásával is folytatódik: Nádass hangsúlyozza, hogy katonatársai mindent megtettek azért, hogy ne kerüljenek vissza a frontra (öncsonkítás, önfertőzés stb.)¹²¹ Ehhez lebergi kórházi naplóját is idézi.¹²² A Korunkban megjelent szövegben arra is találunk utalást, hogy Nádass a háború idején a háborús patriotizmus is lelkesítette; hadnagya buzdítására így emlékszik vissza 1930-ból: „Lelkesítő hazafias szónoklat volt, bármennyire ellentétben állottam mindezzel, mégis felizgatott.”¹²³ Ugyancsak ebben az írásában említette tiszté kinevezését a kórházi ápolása során.¹²⁴ Ezek a részletek azonban a *Nehéz leltár*ból kimaradtak, nyilván mert ekkor már szerzője az első világháború hivatalos szocialista értelmezéséhez igyekezett igazítani személyes emlékezetét. Ugyancsak hiányzik az önéletírásból annak ábrázolása (ami a Korunkban szintén szerepel), hogy a katonai hierarchia szabályai szerint ő maga is parancsokat adott a szakaszába beosztott katonáknak.¹²⁵ A *Nehéz leltár*ból csak annyit tudunk meg: távol a fronttól megkapta az első osztályú vitézségi érmet, amit aztán egyik szerelmének ajándékozott.¹²⁶ Erre, valamint az időben való még nagyobb távolságra is utal a korábbi, a Korunkban megjelent szöveg szenvedélyes hangjának mellőzése is. Bár az egyéni emlékezet a különböző időpillanatokban mindig – akarva-akaratlanul – módosul,¹²⁷ Nádass esetében teljes önéletírása ismeretében (is) állítható, hogy az első világháború korabeli, szocialista értelmezését nem hagyta, nem hagyhatta figyelmen kívül, ahhoz igazodni igyekezett.

A háború destruktív demaszkulinizáló hatását nyomatékosítja akkor is, amikor azt részletezi, milyen volt társadalmi elfogadottsága – integrációja – mint tartós háborús sebesültnek már a háborút követően.¹²⁸ Eleinte népszerű volt a nők körében, mankójának vonzereje volt, de nem sokkal később már

120 *Uo.*, 100. illetve NÁDASS, *Elmondom, amit a háborúról tudok, i. m.*, 250.

121 *Uo.*, 106–107.

122 *Uo.*, 104. A kórházi napló itt olvasható: Nádass József naplójegyzetei, versfogalmazványai (1914–1921), PIM Kézirattár, V. 4730/12/1.

123 NÁDASS, *Elmondom, amit a háborúról tudok, i. m.*, 248.

124 *Uo.*, 251. Kórházi naplója szerint 1916. szeptemberében – rehabilitációja idején – zászlóssá nevezték ki. Lásd Nádass József naplójegyzetei, versfogalmazványai (1914–1921), PIM Kézirattár, V. 4730/12/1.

125 *Uo.*, 249.

126 NÁDASS, *Nehéz leltár, i. m.*, 115–116.

127 K. HORVÁTH, *i. m.*

128 NÁDASS, *Elmondom, amit a háborúról tudok, i. m.*, 105–116.

szégyellni kezdte csonkaságát, különösen az ép testű nőkkal szemben, és műlábát kezdett használni.¹²⁹ A Korunkban még őszintebben vallt erről az időszakról: bordélyokba, zenés kávéházakba járt, a csoportos szexet kereste.¹³⁰ (Mintha George Grosz a csonkán mulatozó háborús veteránokról az új objektív stílusában készült képeit látnánk.) A saját test képének ez a gyökeres megváltozása Nádassnál a háborús csonkoltság mint szexepil Európa-szerte elterjedt mítoszának szertefoszlásából eredő következmény volt.¹³¹ Nádass kifejezetten identitása fordulópontjaként ábrázolta a háborút és az azzal szükségeszűen együtt járó testi deformációt: „vannak, akiknek már nem az a testük, amit édesanyjuk szült [...] meghúzom a választóvonalat a régi és mostani énem közt”.¹³² A tömegesen csonkává vált férfiak közösségének a képe, akik joggal tartottak attól, hogy a társadalom számára láthatatlanná lettek, költészetében is téma lett.¹³³ A Korunkban közölt írását azzal zárta, hogy a brutális háború egyszer s mindenkorra átrajzolta az emberi anatómiát – „tanárok, tanítatok új anatómiát!”¹³⁴ –, és aki háborúba kezd, az valójában öngyilkosságba fog bele.

Összegzés

Számos itt elemzett író a háború alatt – akár járt a harctéren, akár nem – az írás „valós” testi tapasztalatokra való felcserélését szorgalmazta, legitímálta. Miközben Balázs Béla háborús írásaiban „agresszív antiintellektualizmussal”¹³⁵ a harcteret ünnepelte, titkon azt remélte, hogy éppen az írást visszautasító, és vele szemben a cselekvést, a harcot éltető gesztusa – mert „a halál a legihetőbb múzsa”¹³⁶ – fog drámaköltészete számára méltó irodalmi elismerést kivívni: „Szerettem volna hatásosabb és *láthatóbb* példa lenni” – jegyezte fel némiképp lemondóan 1915 márciusában a naplójába.¹³⁷ (Ezt a szándékot írásain kívül mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az Érdekes Újságnak beküldte egy katonaképét publikálásra.¹³⁸) Részben az ebben vallott kudarc következménye volt, hogy a drámatervek felől inkább a mesék, majd a friss médium, a film felé kezdett tájékozódni, ahogy a patriotizmustól is már a háború alatt az európai identitáskeresés felé fordult.¹³⁹ Csáth Gézáat ugyanakkor

129 NÁDASS, *Nehéz leltár, i. m.*, 103–104.

130 NÁDASS, *Elmondom, amit a háborúról tudok, i. m.*, 251.

131 BOURKE, *i. m.*, 58.

132 NÁDASS, *Elmondom, amit a háborúról tudok, i. m.*, 251.; NÁDASS, *Nehéz leltár, i. m.*, 104.

133 Lásd például NÁDASS, *A férfiak találkozása* = N. J., *Nektek mondom. Válogatott versek (1921–1966)*, Bp., Magvető, 1967, 112.

134 NÁDASS, *Elmondom, amit a háborúról tudok, i. m.*, 251.

135 FEHÉR, *i. m.*, 59.

136 BALÁZS Béla, *Lélek a háborúban, i. m.*, 42.

137 BALÁZS Béla, *Napló 1914–1922, i. m.*, 30.

138 *Uo.*

139 *Uo.*, 182. Molnár Eszter Edina is idézi. (MOLNÁR, *i. m.*, 2012, 88–89.)

a háború „lelki leckéje” éppen hogy írói megtorpanása elfogadásában segítette; a harctéren nem bánta, hogy „tehetségtelen írók előbbre jutottak” nála.¹⁴⁰ A Bányai Elemért elsirató pályatársak közül jó néhányan az elhunyt író befejezetlen életműve méltó befejezésének tekintették harctéri halálát, és ezzel részt vettek a hős katonairó képének megkonstruálásában, aki számára a harctéri halál jelenti az alkotói kiteljesedést. Hasonlóképp „torzószerű életének” „méltó betetőzését” remélte a sorozástól a végül frontszolgálatot nem teljesítő Laczkó Géza is.¹⁴¹ Nádass József viszont éppen hogy a harctéren tapasztalt, számára örök testi-lelki szenvedést eredményező brutalitások nyomán – lázadásból – vált avantgárd íróvá.

140 Csáth Géza levele Brenner Dezsőnek (1914. dec. 31.) = CSÁTH, *i. m.*, 171.

141 Laczkó Géza naplója (1914. okt. 11.) = „...az irodalmat úgyis megette a fene”, *i. m.*, 430–431. Lásd még *Uo.* (nov. 24.), 436.